

Beste Job,

Historici hebben altijd het voordeel van ‘de kennis van nu’ — om een sinds kort gevleugeld gezegde aan te halen. Zo weten ze telkens weer uit te leggen dat iets wat nu gebeurt al eens eerder is voorgekomen. Dat ik me aan die gewoonte moeilijk kan onttrekken mag blijken uit deze brief aan jou, waarin ik een aantal opmerkingen over het populisme wil maken.

In het huidige maatschappelijke debat is veel te doen over wat doorgaans ‘spelverruwing’ wordt genoemd — met als standaardvoorbeeld dat een minister door een Kamerlid ‘knettergek’ werd verklaard. De voedingsbodem daarvoor zou het met Fortuyn opgekomen populisme zijn, dat zich heeft weten te nestelen in de kloof tussen de politiek-bestuurlijke klasse en de bevolking. Maarten van Rossem heeft onlangs korte metten proberen te maken met die analyse.¹ Populisme is volgens hem een aanduiding die vooral versluiert dat het hier gaat om een rechts-conservatieve politieke beweging, ontstaan doordat de vvd een gat heeft laten vallen op de rechterflank. Die observatie is niet onjuist, maar als verklaring schiet ze naar mijn idee tekort. Een dergelijke verklaring onderschat het feit dat het populisme niet van vandaag of gisteren is, maar een lange geschiedenis kent. Bovendien is het goed te bedenken dat de sociaal-democratie ooit bij uitstek als een populistische beweging werd gezien en misschien daarom nu zo ongemakkelijk op dit verschijnsel reageert. En ten slotte moet het populisme niet onderschat worden, maar ook niet overschat: het is niet zozeer de oorzaak van een verandering in de politieke cultuur als geheel, maar meer als de koorts die doorgaans bij een dergelijke verandering optreedt.

Ruim een eeuw geleden wandelde een Portugese journalist, Ramalho Ortigão, door Amsterdam. Omdat hij een vreemdeling was viel hij op: meisjes staarden hem onbeschaamd aan, jongens maakten ongepaste grappen. Een brave vaderlander wendde zich vervolgens in het Frans tot onze verslaggever en zei schuld bewust: ‘Mijn waarde heer, dat Amsterdamse gepeupel is het brutaalste en onbeschoftste van de hele wereld.’ Maar die kwalificatie kwam helemaal niet overeen met het gevoel van de Portugese toerist. Deze had net een reisje langs de Rijn achter de rug en was nog steeds geschokt door het standonderscheid in Duitsland. Hij vond de sfeer in Nederland juist een verademing. In zijn reisverslag noteerde hij: ‘De democratische oneerbiedigheid van het “Amsterdamse gepeupel” is mij een verkwikking...’² Ongemanierdheid was in zijn ogen een symbool van egalitaire verhoudingen in de samenleving. Die ‘verrukkelijke onbeschaamdheid’ wees immers vooral op het ontbreken van serviliteit.

En serviel was Nederland al heel lang niet, vooral door het ontbreken van een militaire en aristocratische traditie. Maar aan het einde van de negentiende eeuw was aan allerlei verschijnselen te merken dat de sociale verschillen nog kleiner aan het worden waren. Ze werden in ieder geval minder zichtbaar, door het uniformer worden van de kleding dankzij de snelle opmars van de confectie; ze werden ook minder belangrijk, door het stapsgewijs uitbreiden van het kiesrecht. Vanaf 1880 nam bovendien niet alleen de inkomensongelijkheid zeer snel af, maar zelfs de gezondheid werd gedemocratiseerd: de invloed van het standsverschil op ziekte en dood vervaagde.

Dat kleiner worden van het sociaal verschil was naar veler oordeel een vervelend verschijnsel, want waar moest het naartoe met de samenleving als het volk niet meer op zijn plaats werd gehouden? Intellectuelen van links en rechts begonnen rond de eeuwwisseling dan ook te klagen over de vreselijk toegenomen tuchteloosheid. Allerlei organisaties hielden zich ernstig met dit probleem bezig en in 1908 kwam het zelfs tot een nationaal overleg over deze steeds groter wordende schandvlek op de Nederlandse beschaving. Onder het motto dat 'het heele Nederlandsche volk behoeft heeft aan het besef dat zonder tucht (ook zelftucht) een gezonde samenleving niet

Ooit gold de sociaal- democratie als een populistische beweging bij uitstek

mogelijk is' werd de zogenaamde Tuchtunie opgericht, een koepelorganisatie van de ANWB, Volksweerbearheid, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, verenigingen voor volkszang en tegen drankgebruik — kortom, hier werd het hoofdkwartier ingericht van een burgerlijk beschavingsoffensief. Die Tuchtunie heeft weinig voor elkaar weten te krijgen, niets eigenlijk. Vastberaden

disciplineringsbewegingen en moraliseringscampagnes hebben in het algemeen erg weinig effect, behalve dan dat de deelnemers er een nobel gevoel over zichzelf aan overhouden.

Van veel meer belang was het feit dat de bevolking zich rond 1900 langzaam maar zeker aan een vergaande vorm van zelftucht heeft onderworpen door zich te laten binden in de zuilen — welke vorm kregen in een archipel aan verenigingen, met zeer verschillende en soms nogal hardhandige manieren om de discipline te handhaven. In Frankrijk is de bevolking tot Fransman gesocialiseerd door het leger en de school, in Nederland werd men tot een gepacificeerde burger gemaakt dankzij de hoge verzuilingsgraad.

In dat proces is ook de sociaal-democratie meegegaan. De 'onbeleefdheid' die Ortigão zo opmerkelijk vond, kreeg aanvankelijk in de SDAP politiek gestalte. De sociaal-democratische Kamerleden doorbraken de in het parlement gebruikelijke plechtstatigheid. Troelstra, die toch een naam had hoog te houden als voorstander van parlementaire arbeid, beklagde zich in 1918 over het 'moeten roeien met de korte riemen en op dat ondiepe water, dat heet het parlementarisme'.³ De sociaal-democraten hielden urenlange redevoeringen over het hoofd van de Kamerleden heen, braken in gezang uit als daar reden toe was, sprongen soms op of over de bankjes heen om tegenstanders eens duchtig de waarheid te zeggen en moesten regelmatig door de voorzitter tot de orde worden geroepen. En dat alles vanuit de gedachte dat het parlement werd bevolkt door een burgerlijke elite, die daar hardnekkig het eigenbelang

verdedigde, waar tegenover de sociaal-democraten ‘het volk’ vertegenwoordigden: dat was de legitimatie om het reglement van orde in de Kamer niet als hoogste wijsheid te beschouwen en om zich niet ‘fatsoenlijk’ te gedragen. Dit werd door liberale en confessionele politici met de te verwachten afschuw gadeslagen.⁴

Het optreden van de sociaal-democraten paste overigens in een lange, republikeinse traditie, waarin de vrees centraal staat dat corrupte politici zouden overgaan tot massaal zakkenvullen en het reddeloos ten onder laten gaan van de vrijheid (Machiavelli heeft dat al eens helder uitgelegd). Van oudsher had links niet veel vertrouwen in de rechtschapenheid van politici — in die zin was het dus erg ‘populistisch’. Dat element is langzaam maar zeker vervaagd. Vanaf het moment dat de SDAP nadrukkelijk ging streven naar regeringsverantwoordelijkheid, midden jaren dertig, voegde de partij zich naar het verzuilde patroon. Dit impliceerde niet alleen het opleggen van meer discipline aan de achterban, maar ook een toenemend beroep op de specifieke deskundigheid van gestudeerde mensen. Dit kwam vooral in het ingenieurssocialisme tot uiting. Kort samengevat: de theorie van Marx werd overvleugeld door die van Saint Simon.⁵

Het populisme is een efemeer verschijnsel, zonder veel ideologische verankering

Maar in de jaren zestig werden de kaarten opnieuw geschud en wel in heel Europa. Het probleem was dat het behoud van de vrede — na de rampzalige wereldoorlogen — en de opbouw van de verzorgingsstaat — na de ellendige crisisjaren

— zulke grote prestaties waren, dat het doorbreken van de dominante cultuur als het ware ‘onbeleefdheid’ vergde.⁶ Daarbij ging het niet alleen over de politieke cultuur: vrijwel het gehele leven was geordend naar de smaak en stijl van een oude generatie. De Amerikaanse historicus Tony Judt heeft deze situatie eens als volgt geschilderd: ‘Europe was run by and — as it seems — for old men. Authority, whether in the bedroom, the home, the streets, educational establishments, workplaces, the media or politics, passed unquestioned. Yet within ten years the old men (Churchill, Adenauer, De Gaulle) were dead. Authority had either been withdrawn from most spheres of social life, or else was acknowledged only in the breach.’⁷

De schok was vooral in Nederland, internationaal gezien, opzienbarend. Dat was ook vrijwel onvermijdelijk. Ten eerste vergde het nogal wat energie, zo niet moed, om de kwaliteitsverbetering van het leven — juist in Nederland waren de groei van het reëel besteedbaar inkomen en de uitbouw van de verzorgingsstaat even recent als gigantisch — als ontoereikend af te schilderen. Ten tweede was de verzuiling nergens verder voortgeschreden dan in Nederland: het vergde kracht om de zeer hechte vlechtwerken te doorbreken. Onbeleefdheid was een manier om dat te doen, of het nu ging om katholieken die het celibaat wensten af te schaffen dan wel Nieuw Links dat ‘berendansjes’ wenste. Het meest tragische voorval was wellicht dat de oude Drees, de verpersoonlijking van zowel de enorme beleidsprestaties als de bezadigde manier van politiek bedrijven, zich gedwongen voelde afscheid te nemen van de PvdA.

Over wat er daarna volgde valt nog veel onderzoek te doen. Maar opvallend is een verschijnsel dat nog niet veel aandacht heeft gekregen, namelijk dat het populisme, het beroep op de politieke wijsheid van het normale volk, in de periode van ontzui-

ling geheel bij rechts is komen te liggen.⁸ Dat proces is waarschijnlijk begonnen met Wiegel, die televisiejournalisten meestal negeerde en zich rechtstreeks tot de camera wendde om 'de mensen in het land' toe te spreken. En terwijl Joop den Uyl in verkiezingstijd zichtbaar ongemakkelijk uit canvassen ging, zo nam Van Agt geheel natureel een bad in de massa als wielrenner. Parallel aan deze ontwikkeling verschoof het idee van de 'maakbaarheid' van de samenleving ergens in de jaren zeventig van links naar rechts in het politieke spectrum: van staat naar markt, van collectief georganiseerde solidariteit naar individuele inspanningsverplichting.

Al enige tijd heeft links (althans de sociaal-democratie) niet zo vreselijk veel weer gehad tegen de anti-politieke politiek van het populisme. De wijsheid van de bevolking wordt in linkse kring, laat ik zeggen, niet overschat. Er zijn wellicht aarzelingen over de vermogens van de staat om een samenleving vorm te geven, maar vooral de laatste tijd wordt duidelijk dat het in ieder geval ook niet aan de markt kan worden overgelaten en daarmee is een belangrijk onderdeel van de populistische retoriek — 'weg met de ambtenaren' — maar moeilijk te hanteren. Werd het potentieel voor een populistische stroming aanvankelijk nog enigszins onder controle gehouden door de vvd (denk aan Bolkestein), door Fortuyn werd het losgemaakt, waarna Verdonk en Wilders het konden oppakken.

De spelverruwing is een onaangenaam verschijnsel, maar wellicht ook een aanwijzing dat we in een overgangperiode leven, waarin de ene politieke cultuur in de andere overgaat. De aard van de distinctie tussen kiezers en gekozenen is niet langer vanzelfsprekend. Sommige volksvertegenwoordigers zien hun natuurlijke gezag vervagen en die zullen zich daarover beklagen. Concurrenten zullen opstaan, oude loyaliteiten als achterlijk voorstellen en nieuwe scheidslijnen in het electoraat voorstellen. Delen van het electoraat zullen zich niet meer juist vertegenwoordigd voelen en het klassieke pleidooi voor volkssoevereiniteit aanheffen, waarin een directe democratie zal worden geëist dan wel om een vertegenwoordiger wordt gevraagd die als 'één van ons' erkend kan worden. Sommigen zullen de veranderingen als een ernstige achteruitgang beschrijven. Anderen zullen veranderingen voorstellen als hoogstnoodzakelijk groot onderhoud aan de democratie, dat wordt tegengewerkt door de zittende vertegenwoordigers die maar niet begrijpen dat hun tijd voorbij is.

Het is niet zo zinvol om deze klachten te verwerpen of bij te vallen. Van meer belang lijkt het mij om te bedenken dat het populisme niet alleen een recent verschijnsel is in West-Europa, maar dat het zich ook al heeft voorgedaan in de negentiende eeuw — zoals onder Napoleon III in Frankrijk, die sterk met plebiscieten werkte. Bovendien is het een zeer internationaal verschijnsel, waarbij bijvoorbeeld te denken valt aan Zuid-Amerikaanse politici als Perón, Lula en Chávez. Dat maakt ook duidelijk dat het populisme een lastig te omschrijven verschijnsel is, dat zich in ieder geval niet gemakkelijk laat indelen naar links of rechts. Veel kenmerkender is juist een zekere inhoudsloosheid. Het is vooral een efemeer verschijnsel, zonder veel ideologische verankering, eerder een psychologisch dan een sociologisch verschijnsel, eerder cultureel dan politiek.

Aan een analyse van de Franse hoogleraar in de politieke psychologie, Alexandre Doma, ontleen ik de opvatting dat het populisme vooral begrepen moet worden als een verschijnsel in een samenleving die zich zorgen maakt over centrifugale krachten, over het uiteenvallen, over bedreigingen van binnen en/of van buiten van

de eigen identiteit.⁹ Daarom wordt in het populisme ook niets nieuws verzonnen, integendeel, het is een roep om terug te keren naar een vertrouwde geborgenheid van vroeger, ‘toen geluk nog heel gewoon was’. Dit krijgt vooral betekenis als een charismatisch politicus zich tot een tolk weet te maken van deze beschikbaar gekomen emotionele energie. Populistische bewegingen zijn echter instabiel omdat ze niets nieuws brengen, anders dan kritiek op de volksvertegenwoordigers. Zodra de verhouding met de gekozenen weer wat tot rust komt, vervagen ze — denk aan de snelle afkalving van het succes van Haider in Oostenrijk.

De kern van de weg naar wat meer rust in de Nederlandse politiek ligt in het herijken van de relatie tussen electoraat en vertegenwoordigers. Vanaf het ontstaan van de representatieve democratie, rond 1800, is er gestreefd naar een balans tussen twee kanten van het werk van volksvertegenwoordigers. Aan de ene kant vertegenwoordigen volksvertegenwoordigers de bevolking — het woord zegt het al. In die zin vormen zij een afspiegeling van het volk en zijn zij heel gewoon. Aan de andere kant hebben zij een geheel eigen verantwoordelijkheid en zijn zij bijzonder: zij zijn niet slechts gekozen, maar uitverkoren.

In hun huidige, bijna pathetische verlangen om zich als gewone mensen te stileren, verliezen politici die balans uit het oog. Op die manier zullen zij het onmisbare gezag niet herwinnen. Zolang dat zo is, blijft er een voedingsbodem voor populistische stromingen bestaan. Een begin van een oplossing zal er slechts zijn als volksvertegenwoordigers een beter begrip krijgen van de kern van hun taak: niet meebesturen, maar de macht controleren. Daartoe zullen de selectiemechanismen van politieke partijen moeten veranderen. Hier valt te denken aan het maanwoord van de sociaal-democraat Bonger, die in zijn studie *Problemen der democratie* uit 1934 al schreef: de democratie zal selectionistisch zijn of niet zijn. Dit inzicht zou ertoe moeten leiden dat er een groter aantal vertegenwoordigers wordt gekozen die iets extra's hebben dat gezag weet in te boezemen — mensen dus die niet zijn zoals wij zijn.

Kortom: Job, verhoog de kwaliteit van de fractie en laat je niet gek maken.

Piet de Rooy

1 Maarten van Rossem, <i>Waarom is de burger boos? Over hedendaags populisme</i>, Amsterdam 2010. 2 José Duarte Ramlho Ortigão, <i>Holland 1883</i>, Utrecht/Antwerpen 1964, p. 45-46. 3 J.H. Schaper, <i>Een halve eeuw van strijd</i>, Groningen/Den Haag/Batavia	1933, deel 1, p. 220. 4 Lees de <i>Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918</i>, Den Haag 1993. 5 Zie ook Piet de Rooy, 'Over snijbloemen en sociaal-democratie', <i>SeD</i> 2007/10. 6 Dit argument is ontleend aan Benet Davitian, <i>Civility. A cultural history</i>, Toronto 2009. 7 Tony Judt, <i>Postwar. A His-</i>	<i>tory of Europe since 1945</i>, Londen 2005, p. 448. 8 Dit argument is ontwikkeld door Ido de Haan, 'From Moses to Maggie. Popular political wisdom and the republican tradition in political thought', <i>The Public</i>, vol. 7 (2000), p. 33-44. 9 Alexandre Doma, <i>Le Populisme</i>, Parijs 1999.

Over de auteur Piet de Rooy is emeritus hoogleraar Nederlandse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.